

ПРА АДНУ ДЫЯЛЕКТНУЮ РЫСУ Ў АРАБСКАГРАФІЧНЫМ ПОМНІКУ 1820 г.

Арабскаграфічны рукапіс, які паслужыў крыніцай для назірання, быў спісаны, верагодна, у 1820 г. [1, с. 33]. Яго аб'ём – 201 аркуш. Помнік аформлены як канвалют, адной часткай якога з'яўляецца кітаб. Адшукаў гэты манускрыпт у прыватных асоб кітабіст Міхаіл Тарэлка. Ён жа апублікаваў пакуль што адзіны на сённяшні дзень артыкул пра мову кітаба на аснове пачатковага тэксту, выявіў яго найбольш характэрныя рысы, адзначыўшы, што ў ім назіраецца амаль поўная адсутнасць “такіх характэрных для беларускай мовы рыс, як аканне / яканне і дзеканне / цеканне” [1, с. 34]. Аўтар гэтай публікацыі таксама адзначае прысутнасць у тэксце рыс, уласцівых старабеларускай кірылічнай пісьменнасці. У заключэнні М. Тарэлка выказаў меркаванне, што “даследаванне тэкст узнік на тэрыторыі паўднёва-заходняга дыялекту беларускай мовы, а дакладней кажучы, тых яго гаворак на поўдні Беларусі, якія несласрэдна прымыкаюць да ўкраінскай моўнай тэрыторыі” [1, с. 38]. Вывад М. Тарэлкі нам падаецца карэктным і абгрунтаваным.

Такім чынам, пра мову арабскаграфічнага рукапісу 1820 г., які ў практыцы навукоўцаў дзякуючы публікацыі М. Тарэлкі атрымаў назву “палескі”, мы маем папярэднія, але надзвычай каштоўныя звесткі. Дадзеная публікацыя з'яўляецца працягам размовы, пачатай М. Тарэлкам, і мае на мэце пашырыць уяўленні чытачоў пра моўную аснову тэксту, якім пачынаецца манускрыпт. Гэтым тэкстам з'яўляецца “Маўлюд”. (Аўтар публікацыі выказвае шчырую падзяку Міхаілу Тарэлку за фотакопіі тэксту “Маўлюд”, транслітраваныя ды іншыя матэрыялы).

Маўлюд (*араб.* нараджэнне) – свята, прысвечанае нараджэнню прарока Мухамеда. Беларускія татары адзначаюць яго ў 12-ты дзень месяца рабі аль-авваль. “У гэты дзень, – пішуць І. Б. Канапацкі і А. І. Смолік, – у мячэях адбываюцца спецыяльныя набажэнствы, у дамах ладзяцца застоллі” [2, с. 50].

У моўных адносінах тэкст “Маўлюд” надта паказальны. На падставе праведзенага назірання за яго моўнай асновай можна сцвярджаць, што ён неаднаразова перапісваўся на розных тэрыторыях сучаснай Беларусі. У тэксце знаходзяцца гэтаму разнастайныя доказы, як, напрыклад, наяўнасць моўных асаблівасцей, якія маюць шырокую геаграфію на прасторах паўднёва-заходняга дыялекту. З другога боку, нямала тых, якія з'яўляюцца прыналежнасцю значна больш вузкіх дыялектных групавак, напрыклад, усходнепалескіх гаворак (Мазырышчыны, Гомельшчыны) або заходнепалескіх. Але і тут некаторыя з іх выступаюць як вузкадыялектныя, характэрныя асобным падтыпам заходнепалескіх гаворак або ўваходзяць у падтып пераходных гаворак паміж паўночнабрэсцкімі і ўласна заходнепалескімі. Іменна

такой з'яўляецца вакалістычная рыса, пра якую і пойдзе далей размова, як наяўнасць галоснага [e] на месцы націскага [o] пасля цвёрдых зычных.

Ужо на першай старонцы “Маўлюда” ў радку *из вели и моци пана бога* (9а:14) – з *волі і моцы Пана Бога* сустракаецца напісанне *вели* [в'эл'і], у якім на месцы націскага [o] знакам фатха перадаецца гук [e]*. Асноўная функцыя арабскага дыякрытыка фатха ў практыцы татарскіх капіістаў заключалася ў абазначэнні гука [e] і дадатковая – у абазначэнні гука [a], але ніяк не [o]. Так што ў першым складзе выразна выступае гук [e] пасля цвёрдага зычнага.

Тым часам выкарыстанне фатха=e на месцы націскага [o] адзначаецца амаль раўнамерна ў першай частцы тэксту і павялічваецца на апошніх старонках. Усяго выяўлена больш за 20 падобных напісанняў. Часцей яны назіраюцца ў новых закрытых складах і радзей – у адкрытых, ва ўсіх выпадках папярэдні зычны з'яўляецца цвёрдым. Гэтая акалічнасць дае падставы запісаць словы з [e] у наступнай транслітарацыі і, у выдавочных выпадках, у транскрыпцыі: *слез* [слэў] (11б:8) – слоў, *ў дем* [дэм] (18б:2) – у дом; *ож до нег* [нэў] (17а:11) – аж да ног; *ў тем* [тэм] (12б:1, 15а:7) – у тым (← *въ томъ; *прэз* [прэз'б] (15а:10) – просьбаў; *сенца* [с'энца] (10а:4) – сонца; *гедчли* [г'эдчлі] (18а:7) – годны. Яшчэ некалькі прыкладаў без транскрыпцыі: *живет* – жывот ‘жывот, частка цела’ (18б:3); *скере* – скоро ‘як голякі’ (17б:8); *живейу и оздебнойу* (12а:1-2) – жывою і аздобнаю, *незбежных* (18б:4) – нязбожных ‘бязбожных’, *напевнен* (14б:2) – напэўнены, *напевнив* (15а:6) – напоўніў; *твей (сын)* (13а:9) – твой (сын).

Верагодна, у святле адзначанай з'явы можна разглядаць напісанне *e* на месцы [o] яшчэ ў некаторых выпадках, напрыклад, у словаформе *из зубев* (18а:1) – з зубоў; у лічэбніках *у трех (лет)* (18б:13) – у трох (гадах); *двех (светов)* (13а:5) – двух (светаў). У выпадку з напісаннем *двех* мы маем справу з уплывам формаў парнага ліку з [o]: спачатку адбылася змена формы *двух* на *двох*, а потым націскны [o] у новым закрытым складзе змяніўся гэтак жа, як і ў словах тыпу *дем, нег*. Нельга не адзначыць таксама, што формы ўскосных склонаў лічэбнікаў *два, тры* ў гэксце афармляюцца аднолькавым канчаткам *-ex*.

Даволі прыкметная колькасць прыкладаў у невялікім па аб'ёме тэксце не пакідае сумнення ў тым, што адлюстравана іменна дыялектная фанетычная, а не спарадычная графіка-арфаграфічная з'ява. Не ўяўляецца магчымым дапушчэнне пра абазначэнне арабскім дыякрытыкам фатха націскага галоснага [o]. Выпадкі абазначэння фатхай ненаціскага [o], які змяняўся ў

* Тут і далей курсівам запісваюцца прыклады з тэксту “Маўлюд” у транслітарацыі, распрацаванай А. К. Антановічам.

[a] у выніку акання, апісаны А. К. Антановічам [3, с. 285]. Пра абазначэнне знакам фатха націскаго [o] А. К. Антановіч не паведамляе.

Цяпер узнікае пытанне, з якімі беларускімі гаворкамі мае сувязь адзначаная з’ява?

У дыялектных крыніцах ёсць, напрыклад, сведчанне пра ўжыванне займенніка *твэй*, у якім на месцы націскаго [o] знаходзіцца [e], фіксуецца ён у гаворках, якія бытуюць на паўночны захад і на поўдзень ад Пінска [4]. Акрамя гэтага, пра вымаўленне [e] на месцы націскаго [o] у новых закрытых складах паведамляе Ф. Д. Клімчук. Распаўсюджана гэтая з’ява, па назіранні дыялектолага, у паўднёвацеляханскай групе сярэднябрэсцкіх гаворак, якія знаходзяцца на сумежжы паўночнабрэсцкіх і ўласна заходнепалескіх гаворак, і выяўляецца ў гаворках Івацэвіцкага, Пінскага, асобных гаворках Бярозаўскага раёнаў Брэсцкай вобласці [5, с. 11]. Так што гэтая фанетычная рыса прама ўказвае на памежжа гаворак асноўнага масіву і заходнепалескіх гаворак.

Тым часам напісанне фатха=e на месцы націскаго [o] пасля цвёрдых зычных не было адзіным правілам у “Маўлюдзе”. Назат больш за тое: яно не было вядучай ці хоць бы больш-менш канкурэнтнай пісьмовай нормай. У тэксце мы знаходзім абсалютную перавагу напісанняў, у якіх націскны [o] у закрытых і адкрытых складах захоўваецца (і адпаведна абазначаецца сродкамі арабскага пісьма): *оздобним* (13б:3), *побожнага* (12б:1), *подобне* (18б:9), *наповнила* (14б:2) (тут у адным кантэксце з *напевнен*), *дом* (18б:9), *слонца* (13а:4) ды інш. Часам напіраецца варыянтнае афармленне аднолькавых слоў нават у блізкім кантэксце, пэўную канкурэнцыю сярэднябрэсцкая рыса ўсё ж аказвала, але не настолькі, каб не лічыць яе маргінальнай пісьмовай нормай, напрыкл.: *тойе* (14б:9) і *тейе* (14б:8), *тейа* (14б:6); *оздобнойу* (12а:1) і *оздобним* (13б:9) ды інш. Такія напісанні дэманструюць не выключэнні ў сярэднябрэсцкай фанетычнай з’яве, а сведчанне прыналежнасці іх розным гаворкам. Такім чынам, напісанні, у якіх рэалізаваны галосны [e] у адпаведнасці з [o] (*нег, сенца, жывет, дем*), і напісанні, у якіх націскны [o] захоўваецца (*свой, потоп, дом, потомках*), з’яўляюцца дыялектнымі напластаваннямі, якія з’явіліся вынікам шматразовага капіравання тэксту на розных тэрыторыях або прадстаўнікамі розных гаворак.

У ненаціскным становішчы галосны [o] увогуле захоўваецца: *живота* ‘жыцця’ (12а:14, 12б:1), *створѣ* – стварыў (9б:6) ды інш.

Даволі прыкметная прысутнасць у тэксце сярэднябрэсцкай фанетычнай рысы дае падставы на некаторыя меркаванні. Па-першае, яна бытуе на невялікай тэрыторыі, і будзе справядлівым прызнаць яе вузкадыялектнай, што, з другога боку, робіць яе выразным дыялектным маркерам. Па-другое, характар яе размяшчэння па тэксце – раўнамерная прысутнасць у першай палове тэксту і ўзрастанне на апошніх старонках – можа сведчыць пра

свядомае адлюстраванне гэтай з’явы адным (магчыма, першым) перапісчыкам і паступовае выпраўленне з боку наступных перапісчыкаў, роднай мове якіх гэтая з’ява не была знаёмая. На першых старонках тэксту выпраўленне было даволі паслядоўнае, а ў канцы папраўкі рабіліся не заўсёды.

Праведзенае назіранне дазваляе зрабіць наступнае падагульненне.

У тэксце “Маўлюд” разгледжаная фанетычная рыса – рэалізацыя гукі [e] на месцы націскага [o] у новых закрытых і адкрытых складах – магла трапіць пад уплывам гаворак, якія знаходзяцца паміж населенымі пунктамі Целяханы – Пінск – Бяроза – Івацэвічы Брэсцкай вобласці. Памеры распаўсюджанасці даюць падставы акрэсліць названую рысу як вузкадыялектную і прызнаць яе выразным дыялектным маркерам.

Адзначаная фанетычная з’ява хоць і прыкметна адлюстравана, але не з’яўляецца асноўнай пісьмовай нормай у “Маўлюдзе”, хутчэй наадварот: напісанні фатха=е на месцы націскага [o] з’яўляюцца маргінальнымі.

Тэкст “Маўлюда” перапісваўся неаднаразова на розных тэрыторыях, сведчаннем чаму з’яўляюцца рознаарэальныя дыялектыя напластаванні.

На падставе лінгвістычных даных можна сцвярджаць, што адным з тых, хто запісваў “Маўлюд”, быў перапісчык, які меў дачыненне да адзначанай тэрыторыі і добра засвоіў гэтую яркую рысу.

Літаратура

1. Тарэлка, М. У. Мова аднаго кітаба і старабеларуская кірылічная пісьмовай традыцыя / М. У. Тарэлка // Беларуская лінгвістыка. – 2011. – Вып. 66. – С. 33–39.
2. Канапацкі, І. Б. Гісторыя і культура беларускіх татар : вучэб. дапам. / І. Б. Канапацкі, А. І. Смолік. – Мінск : Бел. ун-т культуры, 2000. – 259 с.
3. Антонович, А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система / А. К. Антонович. – Вильнюс, 1968. – 418 с.
4. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск, 1963. – Карта № 140.
5. Клімчук, Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся: фанетычны нарыс / Ф. Д. Клімчук. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 128 с.

Наталля Паляшчук

“ПОЛАЦКАЯ РЭВІЗІЯ” (1552) ЯК ЛІНГВІСТЫЧНАЯ КРЫНІЦА

Сярод старабеларускіх тэкстаў дзелавага зместу асобнае месца займаюць *рэвізіі** – дакументы, якія ўтрымлівалі вынікі праверкі і апісання стану дзяржаўных, магнацкіх, царкоўных і іншых уладанняў. Сёння вядомы “Пісцовая кніга Пінскага і Клецкага княстваў, складзеная пінскім старостам Станіславам Хвальчэўскім у 1552–1555 гг.”, “Рэвізія пушчаў і пе-

* У старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове, паводле “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”, лексема *рэвізія* (*ревизия, ревизья, ревызья*), лацінізм па паходжанні, атрымала першую пісьмовую фіксацыю ў тэкстах 1554 г., дзе была прадстаўлена са значэннямі ‘рэвізія, вопіс маёмасці, праверка гаспадарчай дзейнасці’: О чужоземъцахъ, абы на ревизею не были посланы (КПД, 100, 1554); ‘пісьмовы дакумент, у якім выкладзены вынікі праверкі чаго-н.’: Той ревизіи небожика пана Яна Крадовского ориналь есть въ скарбе короля его милости (АСД, VIII, 120, 1554) [1, с. 41].